

Reflection on the Impacts of Climate Change on Women's Rights from the Perspective of Certain Human Rights

Ali Mashhadi¹

Pegah Darvishi²

DOI:
10.30497/flj.2024.246215.2013

Abstract

Climate change has numerous impacts on women and girls. Due to their physical conditions and certain societal restrictions, they are more vulnerable to the consequences of climate change compared to other groups. This article employs an analytical and descriptive methodology, utilizing library resources, to examine the effects of climate change on women's rights from a human rights perspective. The central question is: *How does climate change affect women's rights?* The fundamental assumption of this article in addressing this question is that climate change can negatively impact a wide and diverse range of women's rights. The study focuses on some of the most significant rights, including the right to life and health, the right to work, economic rights, the right to access water and food, the right to a healthy environment, economic rights and gender inequality, and climate-induced violence.

Keywords: climate change, women's rights, human rights, environmental law.

1. (Corresponding Author) Associate Professor, Department of Public and International Law, University of Qom, Qom, Iran. Droitenviro@gmail.com

2 . Master's graduate in International Law from Qom University, Qom, Iran. pegahdarvishi1997@gmail.com

تأملی بر آثار تغییرات آب‌وهوایی بر حقوق زنان از منظر برخی حق‌های بشری

علی مشهدی*^۱

پگاه درویشی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۵/۲۳

Doi: 10.30497/flj.2024.246215.2013

چکیده

تغییرات آب‌وهوایی بر زنان و دختران آثار متعددی می‌گذارد و آنان به دلیل وضعیت جسمانی و وجود برخی محدودیت‌ها در جامعه، بیش از دیگر گروه‌ها در معرض عواقب این تغییرات قرار می‌گیرند. در این مقاله کوشیده‌ایم با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع کتابخانه‌ای، آثار این تغییرات بر حقوق زنان را از منظر حق‌های بشری بررسی کنیم. سؤال اصلی مطرح در پژوهش، این است که تغییرات آب‌وهوایی بر حقوق زنان چه اثرهایی می‌گذارند. فرض اساسی در پاسخ به این پرسش، آن است که تغییرات مورد بحث بر طبیفی وسیع از مصادیق حقوق زنان اثر منفی می‌گذارند که برخی از مهم‌ترین‌هایشان را بدین شرح بررسی می‌کنیم: حق حیات و سلامتی، حق کار، حقوق اقتصادی، حق دسترسی به آب و غذا، حق بر محیط‌زیست سالم، حقوق اقتصادی، نابرابری جنسیتی و خشونت ناشی از تغییرات اقلیم.

کلید واژه‌ها: تغییرات آب‌وهوایی، حقوق زنان، حقوق بشر، حقوق محیط‌زیست.

۱. (نویسنده مسئول) دانشیار گروه حقوق عمومی و بین‌الملل دانشگاه قم، قم، ایران. droitenviro@gmail.com

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه قم، قم، ایران. pegahdarvishi1997@gmail.com

مقدمه

تغییرات آب‌وهوایی به علت تأثیرات بی‌شمار آن بر حیات بشری به عنوان اهمّ دغدغه‌ها، از زوایای مختلف مورد توجه قرار گرفته است. برای حمایت از زنان در برابر این تغییرات، معاهدات مهمی از قبیل کنوانسیون تغییرات اقلیمی و توافقنامه پاریس شکل گرفته و در سازمان ملل متحد نیز سازوکارهایی مانند برنامه محیط‌زیست ملل متحد، شورای حقوق بشر و نهاد زنان ملل متحد، در راستای وظایف و مسئولیت‌های خود، از برنامه‌های جنسیتی مرتبط با محیط‌زیست و تغییر اقلیم مرتبط با حقوق زنان حمایت می‌کنند. زنان اغلب به دلیل وضعیت جسمی، نداشتن مهارت‌های شغلی خاص و همچنین مراقبت از کودکان، قادر به پیمودن مسیرهای کوتاه‌تری هستند و به مکان‌هایی که از وضعیت تغییرات اقلیم، چندان بی‌نصیب نیستند، نقل مکان می‌کنند؛ بنابراین، تغییر وضعیت اقلیمی باعث تنزل وضعیت و امکانات محیطی، و موجب جابه‌جایی بیشتری می‌شود و اوضاع نابسامان اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مشکلاتی مانند فقر، تبعیض و مدیریت نامطلوب ساکنان مناطق جدید، اوضاع را وخیم‌تر می‌کند. امروزه، پژوهشگران و حقوق‌دانان به این موضوع می‌پردازند که چگونه تغییرات اقلیم بر حقوق زنان اثر می‌گذارد (Maarawi, Moreira, Petitbon, Lorient-Chevalier and Pereira-Nunes, 2021)؛ از این روی، تحقیق حاضر را با هدف تبیین حمایت حقوق زنان در برابر تغییرات اقلیم انجام داده‌ایم. موضوع سؤال اصلی پژوهش، حمایت حقوقی از زنان به عنوان بزرگ‌ترین قربانیان آثار تغییرات اقلیمی است؛ بنابراین، پرسش اساسی آن است که تغییرات آب‌وهوایی بر حقوق زنان چه اثری می‌گذارند. روش پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی با مطالعه منابع کتابخانه‌ای و منابع به روز و در دسترس است. فرض اساسی مقاله آن است که تغییرات آب‌وهوایی بر طیفی وسیع از مصادیق حقوق زنان اثر منفی می‌گذارند.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در برخی منابع به صورت گذرا به این موضوع پرداخته شده است که از جمله آن‌ها موارد ذیل را می‌توان برشمرد: مصفا و مختارزاده (۱۳۹۵) در مقاله‌ای نشان داده‌اند زنان می‌توانند از جهات مختلف، قربانی تغییرات اقلیمی باشند و

نظام حقوقی بین‌المللی در این زمینه، دچار کاستی است؛ همچنین مشهدی و کرمی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای ضمن تعریف خشونت اکولوژیک به این موضوع مهم پرداخته‌اند که خشونت اکولوژیک علیه زنان می‌تواند با از میدان به‌در بردن آنان به‌عنوان پاسداران محیط‌زیست و منابع طبیعی، موجب تخریب اساسی‌تر آن شود. از منابع خارجی منتشرشده در این حوزه می‌توان مقاله تانی و رحمان (۲۰۱۶) با محوریت آسیب‌پذیری زنان در نتیجه تغییرات آب‌وهوایی در بنگلادش را نام برد که در آن، وضعیت مردم فقیر این کشور و به‌ویژه زنان دچار معضل فقر تحت تأثیر تغییرات آب‌وهوایی بررسی شده است. استون، بلین و اسپنسر (۲۰۲۲) در مقاله‌ای اثرپذیری سلامت روان زنان از تجربیات منفی نامناسب آن‌ها در رویدادهای مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی را بررسی کرده‌اند که حوزه تحقیقاتی‌ای با توسعه‌یافتگی کمتر محسوب می‌شود. در این مقاله، ازمنظر مفاهیم اساسی حقوق بشر به آثار تغییرات اقلیم بر وضعیت زنان می‌پردازیم و بدین منظور، حقوق ذیل را بررسی می‌کنیم:

۱. حق حیات و سلامتی

حق حیات، اولین و بنیادی‌ترین حق بشر، و فصل آغازین کتب حقوق بشر در همه نظام‌های حقوق بشری است؛ چنان‌که می‌توان گفت وجود دیگر حقوق پیش‌بینی‌شده در اسناد بین‌المللی حقوق بشر به وجود این حق وابسته است؛ زیرا بدون زندگی، بقیه حقوق، هیچ ارزش و کاربردی ندارند. کمیته حقوق بشر در مقام ناظر بر حسن اجرای میثاق بین‌الملل حقوق مدنی و سیاسی، این حق را «حقوق برتر» خوانده است (مظاهری، ۱۳۹۴، ص. ۴۴). حیثیت و منزلت انسانی باوجود طبیعی و خدادادی بودن آن در معرض تهدیدها و فشارهای جنایت‌آمیز بیرونی و در فضای نامتعادل اجتماعی، همواره آسیب‌پذیر است و اتخاذ تدابیر حمایتی شایسته و سازمان‌یافته جمعی در مقابله با جنایات ضد صلح و امنیت، مسئله‌ای ضروری و اجتناب‌ناپذیر به‌شمار می‌آید (هاشمی، ۱۳۸۴، ص. ۲۵). وقوع تغییرات اقلیمی، بهره‌مندی از حق حیات را به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم به خطر می‌اندازد. خطر مستقیم برای حق حیات، زمانی متصور است که انسان‌ها بر اثر طوفان یا سیل ناشی از گرمایش زمین،

جان خود را ازدست می‌دهند. این مسائل، بیشتر در کشورهای درحال توسعه اتفاق می‌افتند؛ اما حوادث شدید اقلیمی در ایالات متحده و اروپا در سال‌های اخیر نشان می‌دهند خطرات در دیگر نقاط جهان نیز درحال افزایش یافتن هستند. از سوی دیگر، حق حیات، زمانی به صورت غیرمستقیم به خطر می‌افتد که حق بر سلامت، غذا و آب سالم بر اثر افزایش سطح آب دریاها، سیل یا پدیده‌های شدید اقلیمی بر سلامت و وضعیت زندگی انسان‌ها بهره‌مندی از حق حیات را به خطر بیندازد (کیریکو و بومقار، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۸).

تغییرات آب‌وهوایی بر کیفیت حیات انسانی هم اثر می‌گذارند و در این فرایند، سلامتی و حیات زنان و دختران، آسیب‌پذیرتر است؛ مثلاً زمانی وقوع طوفان آیدای و بارش شدید باران در بخش‌هایی وسیع از موزامبیک، مالاوی، زیمبابوه و ماداگاسکار، باعث بروز سیل گسترده شد و به ساختمان‌ها، زیرساخت‌ها و محصولات زراعی خسارت‌هایی چشمگیر زد (USAID, 2019). این طوفان، موجب طغیان رودخانه‌ها و متعاقباً مرگ و میر انسان‌ها، و تخریب معیشت و املاک شد. براساس آمار به دست آمده، ۵۲ درصد از تلفات این حادثه، زنان بودند (OCHA, 2019). در حادثه‌هایی از این دست، درک تفاوت‌های جنسی می‌تواند جان بسیاری از انسان‌ها را نجات دهد. شواهد قابل توجه نشان می‌دهند نداشتن مهارت‌های فیزیکی مانند توان بالارفتن از درختان یا شناکردن، یکی از عوامل مؤثر در افزایش تلفات ناشی از بلایای طبیعی در میان زنان است (IPCC, 2007).

زنان، اغلب پس از بروز فاجعه، به مراقبت‌های بهداشتی برای زایمان دسترسی ندارند؛ همچنین تمام انسان‌ها و از جمله زنان و دختران در این موقعیت، با خطر ابتلا به بیماری‌های مقاربتی مانند ایدز مواجه هستند که این مسئله می‌تواند ناشی از افزایش روابط جنسی ناخواسته، دسترسی نداشتن به وسایل پیشگیری از بارداری یا خشونت جنسی (تجاوز) باشد. در آمریکا نیز در پی وقوع طوفان کاترینا که ایالات متحده را تحت تأثیر قرار داد، بیشترین افراد آسیب‌دیده، زنان و به ویژه آنانی بودند که قومیت آفریقایی-آمریکایی داشتند (Lachlan, Burke, Spence and Griffin, 2009, p. 295-309). به دلیل کمبود امکانات و مراقبت‌های

بهداشتی هنگام وقوع بلایای طبیعی، زنان علاوه بر آزار جنسی و خانگی، در برابر مشکلات سلامت باروری و جنسی نیز آسیب پذیرند (Nishat and Rahman, 2019, p. 641-656)؛ بنابراین، درک عوامل علت و معلولی برای کاهش تأثیرات منفی بحران‌های آینده بر جمعیت‌های آسیب‌پذیر ضرورت و اهمیت فراوان دارد (Belsey-Priebe, Lyons and Buonocore, 2021). در دعوی زنان هوآسکو علیه دولت شیلی^۱ در ۲۵ نوامبر ۲۰۲۱، ساکنان هوآسکو به سرپرستی گروهی از زنان، شکایتی را علیه دولت شیلی مطرح کردند و خواستار تعطیلی دو واحد نیروگاه ترموالکتریک شدند. به گفته شاکیان، شیلی یکی از طرف‌های توافقنامه پاریس است و اخیراً توافقنامه‌ای را برای کربن‌زدایی نیروگاه‌های زغال‌سنگ تصویب کرده؛ اما همچنان انتشار گازهای گلخانه‌ای نیروگاه‌ها بر سلامت ساکنان و همسایگان هوآسکو اثر منفی می‌گذارد و حقوق اساسی‌شان برای زندگی کردن در محیطی عاری از آلودگی و تساوی در برابر قانون را نقض می‌کند. دولت شیلی در پاسخ به این شکایت، با این استدلال که حقوق اساسی شاکیان نقض نشده است، خاطرنشان کرد مصوبه وزارت نیرو مبنی بر تصویب موافقتنامه کربن‌زدایی، یک قانون اداری است که دائماً به‌روزرسانی می‌شود و علاوه بر آن، تصمیم‌گیری برای تعطیل کردن نیروگاه به مجموعه‌ای از عوامل بستگی دارد. در دوم مه ۲۰۲۲، دادگاه استیناف، این ادعا را به دلایل رویه‌ای رد کرد و آن را خارج از صلاحیت خود دانست؛ ولی این شکایت، رویه‌ای مناسب را درخصوص ارتباط میان تغییرات اقلیم و حقوق بشر به‌وجود آورد.

در دعوایی دیگر، انجمن زنان سالمند سویس برای حفاظت از آب‌وهوا در مقابل دپارتمان فدرال محیط‌زیست حمل‌ونقل، انرژی و ارتباطات^۲ در سال ۲۰۱۶ علیه شورای فدرال، حمل‌ونقل، انرژی و ارتباطات DETEC، اداره فدرال محیط‌زیست و اداره فدرال انرژی شکایت

1. Women from Huasco and Others v. the Government of Chile, Ministry of Energy, Environment and Health, Court of Appeal of Copiapo, No. 323-2021, 7 May 2022 (Chile).
2. Association of Swiss Senior Women for Climate Protection v. Federal Department of the Environment Transport, Energy and Communications (DETEC) and Others, Federal Supreme Court of Switzerland, Case No. A-2992/2017, 26 November 2020 (Switzerland).

کردند و مدعی شدند این نهادهای دولتی با اهمال در کاهش‌ندادن انتشار گازهای گلخانه‌ای، از اجرای تعهدات طبق قانون اساسی سوئیس و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر کوتاهی کرده‌اند. درخواست‌کنندگان ادعا کردند دولت مواد ۱۰ (حق زندگی)، ۷۳ (اصل پایداری) و ۷۴ (حفاظت از محیط‌زیست) قانون اساسی سوئیس و نیز مواد دوم و هشتم کنوانسیون اروپایی حقوق بشر را نقض کرده است. آنان اذعان داشتند گروه جمعیتی‌شان (زنان) به‌ویژه در برابر امواج گرمای ناشی از تغییرات آب‌وهوایی، آسیب‌پذیر است. زنان عضو این انجمن از پارلمان سوئیس و آژانس‌های فدرال مربوط خواستند رویکردی نظارتی را برای چندین بخش ایجاد کنند تا انتشار گازهای گلخانه‌ای کاهش یابد. این درخواست، ابتدا از سوی نهادهای مربوط (با این استدلال که شاکیان، فاقد اعتبار قانونی برای ذکر چنین درخواستی هستند) و سپس از جانب دادگاه اداری فدرال سوئیس در مرحله تجدیدنظر (با این توجیه که زنان سوئسی بالای ۷۵ سال به‌طور انحصاری تحت تأثیر تغییرات آب‌وهوایی قرار نمی‌گیرند) رد شد.

در ژانویه ۲۰۱۹ شاکیان علیه این حکم به دادگاه عالی سوئیس اعتراض کردند. در بیستم مه ۲۰۲۰ دادگاه عالی این درخواست را نپذیرفت و اعلام کرد حقوق موردادعای شاکیان با شدت کافی تحت تأثیر قرار نگرفته است و خواسته آن‌ها باید از راه سیاسی (نه قضایی) حاصل شود. نهایتاً در ۲۶ نوامبر ۲۰۲۰ پس از پایان‌یافتن تمام راه‌حل‌های حقوقی موجود در سوئیس، مدعیان شکایتی را به دادگاه اروپایی حقوق بشر با این مضمون عرضه کردند که سیاست‌های آب‌وهوایی نامناسب دولت سوئیس، حق زندگی و سلامت زنان را مطابق مواد دوم و هشتم از کنوانسیون حقوق اروپایی حقوق بشر نقض می‌کند. این دادگاه پرونده را پذیرفت و به دولت سوئیس ابلاغ کرد بدان منظور که تا تاریخ ۲۵ مارس ۲۰۲۱ به آن پاسخ دهد.

۲. حق بر محیط‌زیست سالم

پس از شکل‌گیری و گسترش بحران محیط‌زیست، موضوعات زیست‌محیطی، ابعاد حقوق بشری یافتند (مشهدی و حامدی، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۰). در همین راستا اثرهای ناشی از تغییرات اقلیم می‌تواند

زمینه را برای نقض حق بر محیط زیست زنان، بیش از مردان فراهم کند؛ مثلاً در پرونده شکایت ماریا خان و همکاران علیه دولت پاکستان^۱، ائتلافی از سوی زنان پاکستانی علیه این دولت صورت گرفت که ادعا می کنند انفعال دولت فدرال درخصوص تغییرات آب و هوایی، حقوق اساسی آن ها از جمله حق داشتن محیط زیست سالم و پاک و نیز آب و هوایی که بتواند کیفیت زندگی شان را تضمین کند، نقض کرده است. این بیان و ادعا درواقع، حق بر محیط زیستی است که در بیانیه استکهلم ۱۹۷۲ شناسایی شد؛ همچنین براساس استدلال شکات، از آنجا که تغییرات آب و هوایی بر اقشار آسیب پذیر جامعه و به ویژه زنان به گونه ای نامتناسب اثر می گذارد، صورت نگرفتن اقدامات اقلیمی از سوی دولت، حقوق شاکیان را برای حمایت برابر تحت قانون و تبعیض قائل نشدن براساس جنسیت نقض می کند. بنابر اظهارات شاکیان، دولت پاکستان در اولویت بندی پروژه های انرژی پاک شکست خورده است. این شکست در کاهش انتشار گازهای گلخانه ای، تعهدات دولت پاکستان براساس توافقنامه پاریس و همچنین حقوق اساسی این کشور (مواد چهارم و نهم قانون اساسی پاکستان) را مبنی بر اینکه حقوق اساسی انسان ها مانند حق حیات و امنیت، شامل حق برخورداری از محیط زیست سالم و پاک و نیز برخورداری از کرامت انسانی مثل حق برابری اجتماعی و اقتصادی و سیاسی (ماده چهاردهم قانون اساسی پاکستان) است، نقض می کند. این گروه خاطرنشان کردند که دکرین اعتماد عمومی و اصل برابری بین نسلی و مفهوم عدالت اقلیمی توسعه یافته از سوی دولت نقض شده است. شاکیان به دنبال نتایجی مبنی بر این مسئله بودند که دولت باید از پروژه های انرژی تجدید پذیر حمایت کند و موافقتنامه پاریس را به صورت محوری در اقدامات زیست محیطی و سیاست های اقلیمی اش بگنجاند.

۳. حقوق اقتصادی مرتبط با تغییرات آب و هوایی

به طور کلی، تغییرات آب و هوایی، نابرابری های اجتماعی و اقتصادی را وخیم تر می کند و بر

1. Maria Khan et al. v. Federation of Pakistan et al.

نهاد اقتصادی و اجتماعی زنان، بسیار اثرگذار است (Beaumier and Ford, 2010, p. 550-559). تأثیرات و نابرابری‌های ناشی از این تغییرات در اشکال تاریخی و معاصر استعمار، نئولیبرالیسم و تخریب زیست‌محیطی متعاقب آن ریشه دارد (Cameron, 2021, p. 103-114). انتظار می‌رود تغییرات آب‌وهوایی، باعث بروز شوک‌های اقتصادی و افزایش ناامنی غذایی، بالا آمدن سطح آب دریاها، کاهش تولید محصولات کشاورزی و شیلات، وقوع رویدادهای شدید آب‌وهوایی مانند سیل و طوفان، و اثرگذاری بر سلامت جسمی و روحی انسان‌ها شود که همگی، اثرات مخربی بر اقتصاد جهانی خواهند داشت (Burke, Hsiang and Miguel, 2015, p. 235). دیگر اثر اقتصادی این فرایند را بر معیشت زنان می‌توان مشاهده کرد. تغییرات آب‌وهوایی و کاهش منابع به‌صورتی فزاینده، معیشت و ارتباطات اجتماعی زنان را به‌خطر می‌اندازد؛ مثلاً زنان در مکزیک به‌دلیل گرمای هوا و کمبود آب، قادر به کسب و کنترل درآمد حاصل از فراوری برخی میوه‌ها و سبزی‌ها نظیر آلو، زردآلو، انجیر و زیتون نیستند (Buechler, 2009, p. 51-66)؛ همچنین در این کشور، خشکسالی طولانی‌مدت، بیشترین فشار اقتصادی را بر زنان مجرد و بیوه با فرزندان که به‌شدت از نظر منابع، محدودند، اعمال می‌کند. در این وضعیت سخت، برخی از این زنان به فروش دام‌های کوچک خود روی آوردند که درنهایت، باعث کاهش یافتن سرمایه مالی آن‌ها شده است (Biskup and Boellstorff, 1995, p. 80). برخی تحقیقات نشان می‌دهند در بولیوی، تغییرات آب‌وهوایی به فقر زنان منجر شده است (Escalante Ochoa, 2022).

دیگر مسئله اقتصادی قابل توجه، تأثیر بر قیمت کالاهای ضروری است؛ مثلاً خشکسالی یا سیل ناشی از تغییرات آب‌وهوایی می‌تواند قیمت مواد غذایی را کاهش دهد و برای کسانی که از فروش مواد غذایی امرارمعاش می‌کنند، عواقبی بس ناخوشایند داشته باشد (Lama and Wester, 2019). در این میان، اگر زنان، شانس نابرابری برای برخورداری از درآمد جایگزین داشته یا فاقد حقوق مالکیت زمین باشند و یا همسرانشان را از دست بدهند، احتمال دارد بیشترین ضرر و آسیب اقتصادی را متحمل شوند (Lama and Wester, 2019). در جوامع

آفریقایی از زنان انتظار می‌رود بر نیازهای خانگی خانواده متمرکز شوند و مردان، تنها به تأمین درآمد نقدی خانواده کمک می‌کنند؛ باوجود آن، حتی اگر مردم نتوانند از وقوع بلایا جلوگیری کنند، می‌توان از طریق برنامه‌ریزی‌های دقیق و منطبق بر جنسیت، تأثیر تلفات و فجایع اکولوژیک را کاهش داد. این تلاش‌ها برای پیشبرد برابری جنسیتی باید در درجه اول بر بهبود وضعیت زنان و دختران در جوامع، متمرکز شود؛ مثلاً از طریق انجام دادن برخی اقدامات خاص، اطمینان حاصل شود که نظرات، نیازها و اولویت‌های زنان به‌میزان کافی و به‌صورت مستقیم در کمیته‌های مدیریت بلایا تشدید می‌شود (Chitungo et al., 2019, p. 30-44).

۴. تأثیر بر حق کار زنان

تحقیقات نشان می‌دهد تغییرات آب‌وهوایی به‌میزانی قابل توجه بر کار بدون دستمزد زنان در سراسر کشورهای نظیر کانادا اثر می‌گذارد. این فرایند از طرق متعدد و به‌هم‌پیوسته‌ای رخ می‌دهد که سیاست تجارت نئولیبرالی جهانی و تغییرات آب‌وهوا را با الگوهای رفتاری محلی و جنسیتی، و هنجارهای اجتماعی پیرامون نقش‌های سستی زنان مرتبط می‌کند (Williams, Fletcher, Hanson, Neapole and Pollack, 2018). در بسیاری از کشورهای درحال توسعه، سنت‌های فرهنگی، زنان را به جمع‌آوری آب مجبور می‌کنند؛ حتی زمانی که این کار، مستلزم ساعات طولانی کار فیزیکی سنگین یا سفر به مکان‌های دور باشد. زنان روستایی در اکثر کشورهای درحال توسعه نیز مسئول تأمین سوخت‌هایی مانند چوب، زغال‌چوب و ضایعات کشاورزی هستند که برای مصارف خانگی مانند پخت‌وپز، جوشاندن آب یا گرم نگه‌داشتن، مورد نیاز است (Goh, 2012). براساس پژوهش‌های انجام‌شده، مشارکت زنان در فعالیت‌های مختلف سازگاری همچون استفاده از فناوری‌های نوین و محصولات سبز^۱ به افزایش یافتن بهره‌وری و درآمد در مناطق پرخطر اقلیمی منجر خواهد شد (Khatri-Chhetri, Regmi, Chanana and Aggarwal, 2020, p. 29-42). نقش‌های پرزحمتی که زنان در کارهای

1. GM

کشاورزی، از کاشت و وجین تا برداشت محصول برعهده دارند، نشان‌دهنده ماهیت و شدت تأثیر تغییرات اقلیمی بر آنان است. این پدیده با ایجاد اختلال در سلامت و معیشت زنان (FAO, 2011)، به آسیب‌پذیرتر شدن آن‌ها به‌ویژه در جوامع درحال توسعه همچون ایران منجر می‌شود؛ چون کشاورزی، منبع اصلی معیشت در بسیاری از مناطق روستایی در این‌گونه کشورهاست (گلی، امیدی نجف‌آبادی و شهرآرا، ۱۴۰۰، ص. ۷۵). شایان ذکر است که در جنوب آسیا زنان تقریباً هفتاد درصد از نیروی کار کشاورزی را تشکیل می‌دهند. زنان روستایی در این مناطق، بیشتر از مردان به منابع طبیعی وابسته‌اند؛ زیرا بیشتر کارهای کشاورزی را انجام می‌دهند (Terry, 2009).

۵. حق بر آرامش و سلامت روانی^۱

رویدادهای آب‌وهوایی به شکل‌هایی متفاوت بر سلامت روان زنان و مردان اثر می‌گذارد؛ مثلاً زنان در یک منطقه تحت تأثیر خشکسالی، بیشتر از مردان مضطرب هستند و این مسئله ممکن است ناشی از مشکلاتی باشد که زنان برای اجرای نقش‌های خود با آن‌ها مواجه‌اند (Coe'lho, 2004, p. 95). بنابر تعریف سازمان بهداشت جهانی، سلامت روان، وضعیتی است که در آن، فرد توانایی‌های خود را تحقق می‌بخشد و به‌رغم فشارهای زندگی، عملکردی مفید دارد و قادر است به جامعه خود کمک کند. طبق این تعریف، سلامت روان، هردو جنبه احساسات مثبت و عملکرد مثبت را دربر می‌گیرد. هنجارهای اجتماعی و فرهنگی و جنسیتی، تقسیم‌کار جنسیتی، و سطوح مختلف دسترسی به منابع تولیدی و پول نقد، نه‌تنها زنان را آسیب‌پذیرتر می‌کند؛ بلکه بر توانایی آنان برای پاسخ‌گویی به تأثیرات و شوک‌های آب‌وهوایی، و انطباق با آن‌ها اثر می‌گذارد (Alston, 2014, p. 287). براساس تحقیقات صورت‌گرفته در حوضه رودخانه گانگا در هند نتیجه گرفته شد در جایی که اثرات روانی - اجتماعی سیل برای زنانی که علاوه‌بر پریشانی و رابطه‌های حمایتی خود (خانواده) مجبور

1. Mental Health

بودند از دیگران حمایت کنند، شدیدتر است. از آنجا که مقابله با تغییرات آب‌وهوایی، یکی از اصلی‌ترین ملزومات توسعه پایدار و استفاده محتاطانه از منابع موجود است، زنان به‌ویژه در کشورهای درحال توسعه و مخصوصاً در مباحث پایداری و حفظ محیط‌زیست، یکی از عناصر اصلی توسعه به‌شمار می‌آیند (Varmazyari, Imani and Eghbali, 2019, p. 1-20). زنان در بسیاری از کشورهای متأثر از تغییرات آب‌وهوایی همچون منطقه ساحلی جنوب غربی بنگلادش از نظر روانی به حاشیه رانده شده و به منابع دولتی یا مالی محدود، وابسته‌اند؛ بنابراین، امنیت روانی آن‌ها در اثر تغییرات آب‌وهوایی به تدریج آسیب می‌بیند (IPCC, 2014)؛ به‌علاوه، موقعیت‌های اجتماعی زنان، مبتنی بر نهادهای اجتماعی، قومیت و هویت جنسیتی است؛ نه براساس توانایی‌های شخصی آنان؛ از این روی، ویژگی‌های جنسیتی و هنجارهای مردسالارانه، موانع اجتماعی‌ای هستند که کار را برای زنان دشوار می‌کنند و بدین ترتیب، ویژگی‌های آسیب‌پذیری، مبتنی بر جنبه‌های فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی و محیطی هستند که حساسیت فردی و اجتماعی به خطر را افزایش می‌دهند (Sams, 2019, p. 57). آرورا جانسون نیز در پژوهشی مشابه، بر اهمیت تعامل زنان با منابع طبیعی محلی خود در سراسر جهان تأکید کرده و رابطه میان فضیلت و ارتباط اخلاقی زنان با محیط‌زیست و آسیب‌پذیری را با توجه به تغییرات آب‌وهوایی، برجسته نشان داده است (Arora-Jonsson, 2011, p. 477).

۶. حق بر غذا و آب

حق بر غذا، نخستین بار در بند اول از ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ در اولین مجمع عمومی ملل متحد تصویب و در بستر حق بر بهره‌مندی از استاندارد مناسب زندگی به رسمیت شناخته شد. پس از آن، کنوانسیون ۱۹۴۸ ژنو صراحتاً حق بر آب و غذا را به رسمیت شناخت و کمی بعد، حق بر غذا در ماده یازدهم از میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶ درج شد (کیریکو و بومقار، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۴). تغییرات آب‌وهوایی مستقیماً بر این حق اثر می‌گذارد و تأثیر آن بر حق مورد بحث درخصوص زنان، مشهودتر است. بررسی‌ای نظام‌مند برای ارزیابی ناامنی غذایی خانوارهایی که عمدتاً در

قاره‌های آمریکا و اروپا زندگی می‌کنند، نشان می‌دهد زنان، چهل درصد بیشتر از مردان، ناامنی غذایی را تجربه می‌کنند و زنان سرپرست خانوار ۷۵ درصد بیشتر از مردان سرپرست خانوار در معرض خطر ناامنی غذایی قرار دارند (Jung, de Bairoos, Pattussi, Pauli and Neutzling, 2017, p. 902)؛ به علاوه، خانوارهای آمریکایی دارای فرزند نسبت به خانواده‌های بدون فرزند، ناامنی بیشتری دارند و از آنجا که زنان، بیشتر سرپرست خانواده‌های تک‌والد هستند، بیشتر هم در معرض خطر قرار دارند (Coleman-Jensen, 2019, p. 47). به دنبال شیوع بیماری‌های همه‌گیر نظیر کووید ۱۹ و بدتر شدن وضعیت تغییرات آب‌وهوایی، شکاف دستمزدهای جنسیتی نیز در آمریکا افزایش یافت، فقر زنان شدیدتر شد و عواملی مانند افزایش خشونت مبتنی بر جنسیت و مسئولیت‌های خانوادگی، درآمد و توانایی زنان برای تهیه کردن غذاهای سالم را تحت فشار قرار داد (Nadler, Voyles, Cocke and Lowery, 2016, p. 623). بحران‌های جهانی مانند فقر، بیماری‌های فراگیر و تغییرات آب‌وهوایی بر اقتصاد، سامانه‌های غذایی و روابط خانوادگی فشار وارد می‌کنند؛ به گونه‌ای که ناامنی غذایی زنان را افزایش می‌دهند. در پی مرور مختصر تاریخ درمی‌یابیم انواع شوک‌های اقتصادی ناشی از تغییرات آب‌وهوایی به صورتی نامتناسب بر پتانسیل درآمد زنان اثر می‌گذارد (Biddle and Hamermesh, 2013, p. 7). از آنجا که مسئولیت اصلی تهیه و آماده‌سازی غذای اصلی خانواده بر عهده زنان است، آنان در تلاطم ناشی از این تغییرات، نگران امنیت غذایی اعضای خانواده و به ویژه کودکان و سالمندان نیز هستند (گلی، امیدی نجف‌آبادی و شهرآرا، ۱۴۰۰، ص. ۸۵). تغییرات اقلیمی بر وجود منابع آب و غذا اثر منفی می‌گذارد و گزارش ارزیابی پنجم منتشر شده در سال ۲۰۱۴ در مجمع عمومی بین‌المللی تغییرات اقلیمی ملل متحد، تهدید محدودیت در دسترسی به غذا و آب بر اثر تغییرات اقلیمی را تأیید می‌کند. تحقیقات نشان می‌دهد به موازات افزایش دما به میزان یک درجه، تولید محصولات کشاورزی، پنج درصد کاهش می‌یابد؛ چنان‌که محصولات ذرت، گندم و دیگر غلات بین سال‌های ۱۹۸۱ تا ۲۰۰۲ در نتیجه افزایش دما، سالانه چهل مگاتن کم شده است (IPCC, 2014).

۷. نابرابری و تبعیض جنسیتی

گزارش ویژه گرمایش ۱/۵ درجه سانتی‌گرادی‌ای که هیئت بین‌الدول تغییرات آب‌وهوایی منتشر کرده، نشان‌دهنده وقوع پدیده تغییر اقلیم در مناطق مختلف کره زمین است (Field, 2018; Masson-Delmotte et al., 2014) که بر جمعیت و واکنش‌های افراد، وضعیت اقتصادی، زیرساخت‌ها، سازوکارهای دولتی و نیز جنبه‌های ژئوفیزیکی، بیولوژیکی و اجتماعی مانند جنبه‌های خاص جنسیتی اثر می‌گذارد (Adger et al., 2007, p. 717; Hahn, Riederer and Foster, 2009, p. 74; Hlahla, Nel and Hill, 2019, p. 1089-1107). مشکلات بسیار زیادی مثل فقر و نابرابری جنسیتی را به وجود آورد (Dankelman, 2002, p. 21-29). تغییرات آب‌وهوایی، نابرابری‌های جنسیتی را تشدید می‌کند و آسیب‌پذیری‌های پیشین زنان روستایی در کشورهای در حال توسعه (مانند شکاف جنسیتی در کشاورزی) را افزایش می‌دهد (Huyer and Partey, 2020, p. 1-12). امروزه، تغییر اقلیمی به عنوان یک مسئله خاص جنسیتی تا آنجا پیش رفته و گسترش یافته که بر نقش‌های اجتماعی زنان اثر گذاشته، فقر و تبعیض جنسیتی را قوت بخشیده و برای زنان و به ویژه زنان روستایی‌ای که در محیط‌های کشاورزی، علاوه بر وظایف داخل خانه، مسئولیت رسیدگی به محصولات زراعی و حیوانات کوچک، بهبود بهره‌وری کشاورزی و ایجاد امنیت غذایی را برعهده دارند، چالشی بزرگ ایجاد کرده است (Habtezion, 2013).

دیگر وجه تبعیض جنسیتی در مواجهه با آثار ناشی از تغییرات اقلیم، با توانایی‌های متفاوت زنان و مردان مرتبط است. زنان در زمان‌های قبل و بعد از وقوع بلایا مسئولیت‌هایی اضافه بر وظایف خویش مانند ذخیره کردن آب و غذا، و مراقبت از کودکان و سالمندان را برعهده می‌گیرند (IPCC, 2020)؛ مثلاً در سال ۱۹۹۱ بنگلادش در نتیجه وقوع طوفانی ویرانگر آسیب دید و بسیاری از مردم در اثر جاری شدن سیل کشته شدند. از آنجا که مردان می‌توانستند آزادانه حرکت کنند و با هم ارتباط بگیرند، به یکدیگر درخصوص وقوع این فاجعه هشدار دادند؛ اما تعداد زیادی از زنان، از خطری که پیش‌رویشان بود، مطلع نشدند و

به دلیل نداشتن اطلاعات کافی در این زمینه، مرگومیر آنان به میزان پنج برابر مردان افزایش یافت. میزان زیاد مرگومیر زنان در طوفان ۱۹۹۱ دو علت اصلی داشت: نخست، آنکه زنان در منطقه ماندند تا همراه با مردان خود به مکانی امن‌تر مهاجرت کنند؛ دوم، آنکه در بسیاری از کشورهای آسیایی و به ویژه بنگلادش، بیشتر زنان شناکردن بلد نیستند؛ همچنین بسیاری از آنان به سبب نبود یک محرم در کنارشان، از شدت خون‌ریزی جان خود را از دست دادند (IPCC, 2022). هنجارهای فرهنگی مرتبط با نقش‌های جنسیتی، توانایی زنان در پاسخ‌گویی یا تصمیم‌گیری سریع در مواجهه با رویدادهای آب‌وهوایی را محدود می‌کنند؛ مثلاً هنگام جاری شدن سیل، نوع لباسی که آن‌ها می‌پوشند یا مسئولیتشان در مراقبت از کودکان کوچک، موجب ایجاد محدودیت در توانایی آنان برای دویدن یا رفتن به ارتفاع‌های بالاتر برای مصونیت از خطر می‌شود (Neumayer and Plümper, 2007, p. 551). به عنوان شاهدی برای تأیید این مطلب، از نمونه‌های اخیر طرد زنان کانادایی و ملاحظات جنسیتی در راهبردها و اقدامات مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی، دو مورد را می‌توان ذکر کرد: نخست، آنکه به‌رغم چندین سال انجام‌شدن تحقیقات آب‌وهوایی و ابتکارات مرتبط، هیچ‌گونه تجزیه و تحلیل مبتنی بر جنسیت در گزارش‌ها و راهبردهای مرتبط با تغییرات اقلیم در شهرداری‌های کانادا وجود ندارد (Thompson and Joseph, 2011)؛ دوم، آنکه در مارس ۲۰۱۶، انجمن زنان بومی کانادا از یک نشست ملی بزرگ در خصوص تغییرات آب‌وهوایی در ونکوور حذف شد (Lavell-Harvard, 2016).

گفتمان‌های تغییر اقلیم و جهان‌بینی‌ها بر ذهنیت‌های زنان و مردان، و ظرفیت‌های زنان برای کاهش اثرات و انطباق با تغییر اقلیم، عمیقاً اثر می‌گذارد. شواهد نشان می‌دهد زنان مانند هم‌تایان مرد خود گرفتار شده‌اند و تاحدودی متفاوت، گفتمان‌ها و باورهای اروپایی‌محور و مردسالارانه را بازتولید می‌کنند که نابرابری‌های جنسیتی در تغییرات آب‌وهوا را تداوم می‌بخشد (Williams, Fletcher, Hanson, Neapole and Pollack, 2018). پژوهش‌ها نشان می‌دهند انتشار کربن در کشورهایی که زنان، موقعیت سیاسی بالاتری دارند، کمتر است.

براساس یافته‌های موجود، زنان باید در تصمیم‌گیری‌های اقلیمی مشارکت داشته باشند؛ زیرا آنان دیدگاه‌ها، دانش و تجربه‌های متفاوتی را ارمغان می‌آورند که به خروجی‌های سیاسی متفاوتی می‌انجامد؛ بنابراین، به عقیده محققان، تغییرات آب‌وهوایی درواقع، دارای اثر جنسیتی است و از آنجا که زنان، بخشی مهم از فقیرترین افراد جامعه را تشکیل می‌دهند، درزمره آسیب‌پذیرترین افراد براساس موقعیت اجتماعی، قانونی و اقتصادی قرار خواهند داشت (Morrow, 2017, p. 31).

۸. حق بر زندگی خانوادگی

فجایع زیست‌محیطی بر زندگی خانوادگی هم اثرات مخرب می‌گذارند و باعث تنهانشدن تعداد زیادی از زنان به دلیل مرگ والدین یا همسرانشان می‌شوند. در این میان، ارزش‌ها و تابوهای جنسیتی- اجتماعی^۱، این گروه از زنان را برای رهایی‌یافتن از تنهایی یا ناامنی به ازدواج‌های شتاب‌زده^۲، تحمیلی^۳ یا ترتیب‌داده‌شده مجبور می‌کنند که به دلیل شوک ناشی از فاجعه، ملاک‌های استاندارد انتخاب همسر در آن‌ها لحاظ نمی‌شود و درنهایت، به ایجاد پیامدهای روانی و اجتماعی ناخوشایندی برای فرد، خانواده و جامعه می‌انجامد. ازدواج اجباری بر ابعاد روانی، اجتماعی و اقتصادی زندگی این گروه از زنان اثر می‌گذارد. زنانی که قربانی ازدواج اجباری می‌شوند، خود را کاملاً جدا از جامعه و خانواده می‌دانند، به تحمل کردن سوءاستفاده‌های مداوم درطول عمر خود مجبور می‌شوند و این موضوع، تبعاتی را در زندگی اجتماعی، اقتصادی و تحصیلی و نیز علایق شخصی‌شان دارد. آنچه موجب صورت‌گرفتن ازدواج اجباری می‌شود و به بیان دیگر، از شرایط علی این پدیده به‌شمار می‌آید، اقسام بلایای طبیعی نظیر زلزله، سیل، خشکسالی، شیوع بیماری و یخبندان، و تبعات مستقیم و غیرمستقیم ناشی از این رویدادها مانند مرگ سرپرست خانواده و پدر یا مادر،

1. Gender-Social Taboos
2. Early Marriage
3. Forced Marriage

از دست دادن خانه و سرپناه، بروز آسیب‌های جسمانی، بیکاری پدر یا سرپرست خانواده و تلاش برای بقاست که باعث می‌شود خانواده یا خویشاوندان، ازدواج زنان را راهکاری برای برون‌رفت از مشکلات ناشی از تأثیرات مخرب این‌گونه حوادث بدانند.

۹. خشونت علیه زنان

تخریب محیط‌زیست و گسترش آن در کنار بلایای طبیعی زیست‌محیطی و تغییرات آب‌وهوایی منجر به خشکسالی، بیماری، قحطی، کمبود آب و نظایر آن، زنان را در برابر خشونت و بهره‌کشی آسیب‌پذیرتر می‌کند. جابه‌جایی سرزمینی، فشارهای روحی- روانی و ضربه‌هایی که بازماندگان بلایای طبیعی تجربه می‌کنند، موجب تشدید عوامل خطر می‌شود. برخی تحقیقات نشان داده‌اند که چگونه تغییرات اقلیمی به خشونت علیه زنان می‌انجامد (مشهدی و کرمی، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۲). تغییر اقلیم، باعث تنزل وضعیت و امکانات محیطی و همچنین جابه‌جایی بیشتر می‌شود و اوضاع نابسامان اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، و مشکلاتی مانند فقر، تبعیض، مدیریت نامطلوب اردوگاه‌ها، و درگیری‌ها و مخاصمات مسلحانه، اوضاع را وخیم‌تر می‌کند. این مسائل در کشورهای آفریقایی، موجب پدیدارشدن تعداد زیادی پناهنده، مهاجر و آواره شد که هشتاد درصد آنان را زنان تشکیل می‌دهند و به دلایل انسانی و جنسیتی، محتاج حمایت حقوقی خاص هستند (مصفا و مختارزاده، ۱۳۹۵، ص. ۲۱). افزایش یافتن ازدواج دختران زیر سن قانونی هم پس‌از وقوع بلایای طبیعی، زیاد رخ می‌دهد (Gomez, 2006). ازدواج کودکان، یک عمل خشونت‌آمیز جنسیتی است که در جوامع مختلف به‌عنوان ابزاری برای مقابله با مشکلات در صورت وقوع فاجعه به‌کار گرفته می‌شود؛ مثلاً در بنگلادش، اتیوپی و کنیا ازدواج کودکان، راهی برای تأمین مالی یا دارایی‌ها و جبران خسارات ناشی از بلایای مرتبط با آب‌وهوا مانند خشکسالی، سیل و طوفان شدید است. امروزه ثابت شده است که تغییرات اقلیمی، باعث افزایش یافتن خطر تجاوز جنسی و خشونت خانگی علیه زنان، کاهش زمان صرف‌شده برای تعلیم و تربیت در مدرسه و در نتیجه، کم‌شدن توانایی زنان برای دستیابی به استقلال مالی می‌شود (United Nations Development Programme, 2021)؛ مثلاً

در بسیاری از نقاط جهان و به‌ویژه قاره آفریقا زنان وظیفه آوردن آب به خانه را برعهده دارند. به‌دنبال افزایش یافتن شدت خشکسالی، زنان و دختران برای رسیدن به منابع آبی باید مسافتی طولانی‌تر را طی کنند و همین مسئله، خطر تجاوزات جنسی به آنان را افزایش می‌دهد (Scholarship, 2021)؛ به‌علاوه، این افزایش زمان برای طی کردن مسافت، موجب کاهش یافتن مدت حضور دختران در مدرسه می‌شود. بلایای مربوط به تغییرات آب‌وهوا فشارهای روحی - روانی بر خانوارهای آفریقایی درخصوص ازبین رفتن محصولات زراعی، تلفات دامی، ازدست دادن دارایی منجر به ضرر مالی و کمبود مواد غذایی را شدت می‌بخشد (Camey, Sabater, Owren and Boyer, 2020)؛ علاوه بر آن، درطول دوره‌های استرس‌زای اقتصادی، معمولاً مصرف الکل افزایش می‌یابد که این مسئله مستقیماً با افزایش خشونت خانگی مرتبط است (Gillum, Doucette, Mwanza and Munala, 2018)؛ زیرا هنگامی که خانوارها تحت تأثیر تغییرات نامطلوب آب‌وهوایی قرار می‌گیرند، ممکن است مردان با اعمال خشونت‌های عاطفی، فیزیکی یا جنسی علیه شریک زندگی‌شان اضطراب و ناامیدی خود را ابراز کنند. در تونگا^۱ جست‌وجوهای اینترنتی مربوط به خشونت علیه زنان در بازه زمانی دسامبر ۲۰۲۰ تا ژوئیه ۲۰۲۱ افزایش یافته است که نشان می‌دهد در این مدت، چندین بحران مانند طوفان، بارندگی شدید و لائینا در این منطقه رخ داده است (United Nations Development Programme, 2021).

یافته‌های پژوهش

به‌عنوان هوده اساسی این پژوهش می‌توان گفت تغییرات آب‌وهوایی، زمینه را برای نقض حقوق انسانی زنان فراهم می‌کند و بر طیفی متنوع از حقوق بشری و شهروندی این قشر از جامعه اثر منفی می‌گذارد. در پرسش اصلی این پژوهش، مسئله حقوق زنان و تغییرات آب‌وهوایی مطرح شد و بر این مبنا می‌توان نتیجه گرفت آثار ناگوار این تغییرات، طیفی گسترده از حقوق زنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. درواقع، اجرا، تضمین و ارتقای بخشی از

۱. مجموعه‌ای از ۱۷۰ جزیره در شرق استرالیا در اقیانوس آرام

حقوق زنان با مسئله تغییرات اقلیمی گره خورده و حق حیات و سلامتی، و نابرابری جنسیتی ناشی از این تغییرات، مهم‌ترین این موارد است؛ هرچند چنان‌که دیدیم، دیگر حقوق انسانی مرتبط با زنان نیز به‌نوعی با تغییرات آب‌وهوایی، ارتباط وثیق دارند؛ بنابراین، با توجه به فرض اساسی‌ای که ابتدا در پاسخ به سؤال اصلی تحقیق مطرح کردیم، با استناد به مثال‌های متعدد می‌توان نتیجه گرفت این فرضیه طی تحقیقات صورت گرفته می‌تواند تأیید شود. در همین راستا پذیرش و درک عمیق مناسبات میان تغییرات آب‌وهوایی و نقض حقوق انسانی گروه‌های مختلف می‌تواند تصویری واقعی از این مناسبات را به دولت‌ها نشان دهد تا اقدامات حمایتی لازم را درخصوص گروه‌های آسیب‌پذیر انجام دهند.

منابع

- باقری، شهلا؛ و ملک‌شاه، آرزو (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی حق حیات زن ازدیدگاه اسلام و غرب با تأکید بر اسناد بین‌المللی. *پژوهشنامه زنان*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲(۲)، ۱-۲۲.
- کمال‌الدینی، معصومه؛ و ازکیا، مصطفی (۱۳۹۵). مطالعه پدیده ازدواج اجباری زنان در فجایع طبیعی: پیامدهای اجتماعی فاجعه در زنان بازمانده زلزله ۱۳۸۲ بم. *نامه انسان‌شناسی*، ۱۴(۲۵)، ۱۶۹-۲۰۲.
- کیریکو، اتاویو؛ بومقار، مولود (۱۳۹۹). *تغییرات اقلیمی و حقوق بشر*. تهران: علمی و فرهنگی.
- گلی، ایمانه؛ امیدنی نجف‌آبادی، مریم؛ و شهرآرا، فرهاد (۱۴۰۰). طراحی الگوی رفتار سازگاری در برابر تغییرات اقلیم: مطالعه موردی زنان شالی‌کار استان مازندران. *روستا و توسعه*، ۲۴(۹۶)، ۷۱-۱۱۰.
- مشهدی، علی؛ و حامدی، ریحانه (۱۴۰۲). سبزشدن حقوق بشر: تأملی بر شکل‌گیری و تحول حقوق بشر زیست‌محیطی. *پژوهشنامه حقوق تطبیقی*، ۷(۲)، ۱۵۰-۱۷۵.
- مشهدی، علی؛ و کرمی، موسی (۱۴۰۱). خشونت اکولوژیک علیه زنان: تأملی حقوقی بر تأثیر تخریب محیط‌زیست بر افزایش خشونت علیه زنان. *دوفصلنامه فقه و حقوق خانواده*، ۲۷(۷۶)، ۱۶۹-۱۹۱.
- مصفا، نسرین؛ و مختارزاده، سعیده (۱۳۹۵). بررسی حمایت حقوقی از زنان قربانی آثار تغییرات اقلیمی با مطالعه اسناد منطقه‌ای آفریقا. *حقوق بشر*، ۱۱(۱)، ۲۱-۴۴.
- مظاهری، کیمیا (۱۳۹۴). *بررسی رابطه تروریسم و نقض حیات*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- هاشمی، محمد (۱۳۸۴). *حقوق بشر و آزادی‌های اساسی*. تهران: میزان.

- Adger, W. N. et al. (2007). *Assessment of adaptation Practices, Options, Constraints and Capacity*. Climate Cambridge University Press, Cambridge, UK, 717-743.
- Alston, M. (2014). Gender Mainstreaming and Climate Change. *Womens Stud Int Forum*, 47, 287-294.
- Arora-Jonsson, S. (2011). Virtue and Vulnerability: Discourses on Women, Gender and Climate. *Global Environmental Change*, 21(2), 744-751.
- Beaumier, M. C.; and Ford, J. D. (2010). Food Insecurity among Inuit Women Exacerbated by Socio-Economic Stress and Climate Change. *Canadian Journal of Public Health*, 101(3), 196-201.
- Beaumier, M. C.; Ford, J. D.; and Tagalik, S. (2014). The Food Security of Inuit Women in Arviat, Nunavut: The Role of Socio-Economic Factors and Climate Change. *Polar Record*, 51(5), 550-559.
- Belsey-Priebe, M.; Lyons, D.; and Buonocore, J. J. (2021). COVID-19's Impact on American Women's Food Insecurity Foreshadows Vulnerabilities to Climate Change. *Int. J. Environ. Res. Public Health*.
- Biddle, J. E.; and Hamermesh, D. S. (2013). Cycles of Wage Discrimination. *J. Labor Policy*, 2, 7.
- Biskup, J. L.; and Boellstorff, D. L. (1995). The Effects of a Long-Term Drought on the Economic Roles of Hacendado and Ejidatario Women in a Mexican Ejido. *Nebraska Anthropologist*. Paper 80.
- Buechler, S. (2009). Gender, Water, and Climate Change in Sonora, Mexico: Implications for Policies And programmes on Agricultural Income-Generation. *Gender and Development*, 17(1), 51-66.
- Burke, M.; Hsiang, S. M.; and Miguel, E. (2015). Global Non-Linear Effect of Temperature on Economic Production. *Nature*, 527, 235-239.
- Cameron, E. (2021). Securing Indigenous Politics: A Critique of the Vulnerability And adaptation Approach to the Human Dimensions of Climate Change in the Canadian Arctic. *Global Environmental Change*, 22(1), 103-114.
- Camey, I.; Sabater, L.; Owren, C.; and Boyer, A. (2020). Gender-Based Violence and Environment Linkages. In: *The Violence of Inequality*. Wen, J. (Ed.). IUCN: Gland, Switzerland.
- Chitongo, L. et al. (2019). Gendered Impacts of Climate Change in Africa: The Case of Cyclone Idai, Chimanmani, Zimbabwe, March 2019. *The Fountain: Journal of Interdisciplinary Studies*, 3.1, 30-44.
- Coêlho, A. E. L. (2004). Psychological Responses to Drought in North-Eastern Brazil. *Inter-American Journal of Psychology*, 38(1), 95-103.
- Coleman-Jensen, A. (2019). Household Food Security in the United States in 2018: Food Security in the U.S. United States Department of Agriculture-Economic Research Service: Washington DC. USA. p. 47.

- Dankelman, I. (2002). Climate Change: Learning from Gender Analysis and Women's Experiences of Organising for Sustainable Development. *Gender and Development*, 10(2), 21-29.
- Escalante Ochoa, L. E. (2022). *L'impact du Changement Climatique sur la Pauvreté des Femmes: Application à la Bolivie*. Doctoral Dissertation. Normandie.
- FAO (2011). *State of Food and Agriculture: Women in Agriculture, Closing the Gender Gap for Development*. Rome: Food and Agriculture Organization (FAO).
- Field, C. B. (2014). *Climate Change 2014-Impacts, Adaptation and Vulnerability: Regional Aspects*. Cambridge University Press.
- Gillum, T. L.; Doucette, M.; Mwanza, M.; and Munala, L. (2018). Exploring Kenyan Women's Perceptions of Intimate Partner Violence. *J. Interpers*, 13, 2130-2154.
- Goh, A. H. X. (2012). *A Literature Review of the Gender-Differentiated Impacts of Climate Change on Women's and Men's Assets and Well-Being in Developing Countries*. CAPRI Working Paper No. 106. Washington DC: International Food Policy Research Institute.
- Gomez, S. (2006). *Guidelines for Gender Sensitive Disaster Management: Practical Steps to Ensure Women's Needs Are Met and Women's Human Rights are Respected and Protected*. Asia Pacific Forum on Women, Law and Development.
- Habtezion, S. (2013). *Overview of Linkages between Gender and Climatechange*. Policy Brief. United Nations Development Programme, New York, 20.
- Field, C. B. (2014). *Climate Change 2014-Impacts, Adaptation and Vulnerability: Regional Aspects*. Cambridge University Press.
- Hahn, M. B.; Riederer, A. M.; and Foster, S. O. (2009). The Livelihood Vulnerability Index: A Pragmatic Approach to Assessing Risks from Climate Variability and Change (A Case Study in Mozambique). *Global Environmental Change*, 19(1), 74-88.
- Hlahla, S.; Nel, A.; and Hill, T. (2019). Assessing Municipal-Level Governance Responses to Climate Change in KwaZulu-Natal, South Africa. *Journal of Environmental Planning and Management*, 62(6), 1089-1107.
- Huyer, S.; and Partey, S. (2020). *Weathering the Storm or Storming the Norms? Moving Gender Equality forward in Climate-Resilient Agriculture*. Vol. 158, pp. 1-12. Springer.
- IPCC (2007). *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Summary for Policy Makers. Cambridge: Cambridge University Press.

- IPCC (2020). *The Physical Science Basis: Fifth Assessment Report*. Cambridge University Press: Cambridge, UK; New York, NY, USA, 2014. Available in: http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg1/#.Um-xf_mcfTp. Accessed on January 1st 2020.
- IPCC (2022). *Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press: Cambridge, UK, 2007.
- Jung, N. M.; de Bairros, F. S.; Pattussi, M. P.; Pauli, S.; and Neutzling, M. B. (2017). Gender Differences in the Prevalence of Household Food Insecurity: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Public Health Nutr.*, 20, 902-916.
- Khandekar, N.; Gorti, G.; Bhadwal, S.; and Rijhwani, V. (2019). Perceptions of Climate Shocks and Gender Vulnerabilities in the Upper Ganga Basin. *Environ. Dev.*, 97-109. [CrossRef] and Kabeer.
- Khatr-Chhetri, A.; Regmi, P. P.; Chanana, N.; and Aggarwal, P. K. (2020). Potential of Climate-Smart Agriculture in Reducing Women Farmers' Drudgery in High Climatic Risk Areas. *Climatic Change*, 158(1), 29-42.
- Lachlan, K. A.; Burke, J.; Spence, P. R.; and Griffin, D. (2009). *Risk Perceptions, Race, and Hurricane Katrina*. Howard. J. Commun (2009). 20, 295-309
- and Rahman, M. W.; Tanny, N.; Islam, M. S. Piloting the FAO Gender and Rural Advisory Services Assessment Tool in Bangladesh Component: Enabling Environment.
- Lama, P.; and Wester, M. (2019). Women as Agents of Change?: Reflections on Women in Climate Adaptation and Mitigation in the Global North and South. In: *Climate Hazards, Disasters, and Gender Ramifications*. Routledge: London, UK.
- Lavell-Harvard, D. (2016). Official Statement from Dawn Lavell-Harvard on the Exclusion of the Native Women's Association of Canada from March 2016 First Ministers Meeting in Vancouver, British Columbia.
- Maarawi, E.; Moreira, V.; Petitbon, F.; Lorient-Chevalier, Z.; and Pereira-Nunes, E., (2021). June. Atelier "Le Changement Climatique a-t-il des Effets Genrés?". In: *12e Rencontres de l'Action Internationale des Collectivités Territoriales (AICT) 2021*.
- Masson-Delmotte, V. et al. (2018). Global Warming of 1.5°C. Intergovernmental Panel on Climate Change: Summary for Policymakers.
- Morrow, K. (2017). Integrating Gender Issues into the Global Climate Change Régime. In: Buckingham, S.; and Le Masson, V. (Eds.). *Understanding Climate Change through Gender Relations*. London: Routledge, pp. 31-44.
- N. Resources (1999). Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment. *Dev. Chang*, 30, 435-464.

- Nadler, J. T.; Voyles, E. C.; Cocke, H.; and Lowery, M. R. (2016). Gender Disparity in Pay, Work Schedule Autonomy and Job Satisfaction at Higher Education Levels ProQuest. *North Am. J. Psychol*, 18, 623-642.
- Neumayer, E.; and Plümper, T. (2007). The Gendered Nature of Natural Disasters: The Impact of Catastrophic Events on the Gender Gap in Life Expectancy (1981-2002). *Ann Assoc Am Geogr*, 97, 551-566.
- Nishat, K. J.; and Rahman, M. S. (2019). Disaster, Vulnerability, and Violence against Women: Global Findings and a Research Agenda for Bangladesh. In: *Social Issues Surrounding Harassment and Assault: Breakthroughs in Research and Practice*. IGI Global: Hershey, PA, USA; pp. 641-656.
- OCHA (2019). Zimbabwe: Floods Flash Update No. 1. 17 March 2019.
- Sams, I. S. (2019). Impacts of Climate Change Induced Migration on Gender: A Qualitative Study from the Southwest Coastal Region of Bangladesh. *Int'l J. Soc. Sci. Stud*, 7, 57.
- Scholarship (2021). Access to Water in a Nairobi Slum: Women's Work and Institutional Learning. Available in: <https://escholarship.org/uc/item/7h52n89v>. Accessed on June 10th 2021.
- Stone, K.; Blinn, N.; and Spencer, R. (2022). Mental Health Impacts of Climate Change on Women: A Scoping Review. *Current Environmental Health Reports*, 9(2), 228-243.
- Tanny, N.; and Rahman, M. W. (2016). Climate Change Vulnerabilities of Woman in Bangladesh. *The Agriculturists*, 14(2), 113-123.
- Terry, G. (2009). No Climate Justice without Gender Justice: An Overview of the Issues. *Gend. Dev*, 17, 5-18.
- Thompson, D.; and Joseph, S. A. (2011). *Building Canada's Green Economy: The Municipal Role*. Ottawa: Federation of Canadian Municipalities.
- United Nations Development Programme (2021). Why Climate Change Fuels Violence against Women?. Available in: <https://undp.org/blogs/why-climate-change-fuels-violence-against-women>. Accessed on January 16th 2021.
- USAID (April 12th 2019). Fact Sheet #7, op cit. and prior USAID Cyclone Idai Fact Sheets Cited above. (n.d.).
- Varmazyari, H.; Imani, B.; and Eghbali, J. (2019). Analysis of Factors affecting the Willingness of Rural Businesses Owners to Develop Economic activities in Rural Areas. *Village and Development*, 22(1), 1-22. (In Persian)
- Williams, L.; Fletcher, A.; Hanson, C.; Neapole, J.; and Pollack, M. (2018). Women and Climate Change Impacts and Action in Canada: Feminist, Indigenous and Intersectional Perspectives. https://www.criaw-icref.ca/wp-content/uploads/2021/04/Women-and-Climate-Change_FINAL.pdf.